

О.Н. Ярмиш, О.М. Головка

**МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
України кінця XVIII – початку XX ст.**

Кінець XVIII – початок XX ст. складають принципово важливий відрізок вітчизняної історії, якій залишив свій відбиток на подальший розвиток не лише України, а й Східної Європи в цілому. Українські землі опинилися в складі Російської та Австро-Угорської імперій. Успішне розв'язання широкого кола конкретних дослідницьких завдань потребує чіткого формулювання і вирішення цілої низки проблем методологічного характеру.

Перш за все, виникає принципово важливе питання: чи є наявним предмет історії держави і права України в умовах, коли вона не мала ані власної національної державності, ні правової системи? Думається, що більшість істориків держави і права України дадуть ствердну відповідь на це запитання. І це буде цілком виправдано. Сучасна методологія відзначається тим, що вона є плюралістичною, не страждає одновимірністю, ґрунтується на позиціях філософського діалогу, поліфонічності методів, зрізів соціальної дійсності, в тому числі й правових явищ. Як наслідок, діалектика форми і змісту держави як соціального і політико-правового феномену є велими складною, виходить за межі розуміння держави як сукупності інститутів, поклоняючись виконувати певні функції, які обов'язково мають чітко окреслений етнонаціональний характер.

Історія держави і права як відображення реальних соціальних процесів і на субстанційному, і на функціональному, і на атрибутивному рівні відзначається сутнісним, змістовим поєднанням безперервності, єдиного потоку, а також дискретності, діалектики еволюції та реформаторства.

Питання методологічного забезпечення історико-юридичних досліджень в Україні продовжує зберігати свою актуальність. Воно поєднує у собі подвійний зміст:

- *по-перше*, дослідник відчуває на собі (звісно, якщо він має належну наукову кваліфікацію і добросовісно працює над удосконаленням свого професійного інструментарію) вплив інновацій, притаманних загальному розвитку правової науки як такої. Тут особливого значення набувають, з одного боку, розвиток сучасної філософії, побудованої на засадах плюралізму, вірніше, діалогу філософських парадигм, з іншого – кумулятивний поступ у філософії права, котра сьогодні в Україні виходить на нові обрії. Слід зауважити, що злобутки філософії права впливають на формування методологічної, у тому числі теоретичної, бази історико-правових досліджень як безпосередньо – у вигляді нових концептуальних підходів та модифікацій загальнонаукових методів (навіть чи сьогодні можна очікувати чогось абсолютно нового у царині методології), так і опосередковано – завдяки розвитку теорії держави та права як фундаментальної юридичної дисципліни;

- по-друге, історія держави та права сприймає її «споживає» зміни її розвиток методологічної бази загальної, «цивільної» історії, котрий набув протягом останнього десятиріччя справді бурхливого характеру. До вітчизняної історіографії повернувся позитивізм, торує собі шлях структуралізм, почали активно проникати неоідеалістичні методології (втім, по-серйозному вони тут не прижились і тривалий час залишались просто методологічними диковинками для допитливих істориків); все більше прихильників, особливо серед молодого покоління науковців, набули історіософські студії. Утворились нові парадигми, і доводилось спостерігати, коли в принципі висококваліфіковані фахівці, що обстоювали різні методологічні підходи, говорячи про одні й ті ж самі проблеми і сюжети, буквально не розуміли один одного.

Варто погодитись з І.Б. Усенком, що ідеалізм не став панівною методологією основної маси українських істориків держави та права [1]. Проникнення ідеалістичних концепцій до вітчизняної цивільної історіографії є більш відчутним. Це пояснюється тим, що сама специфіка історико-правових досліджень призводить до роботи з більш формалізованими об'єктами, втіленими в нормах матеріального та процесуального права ідеями та відповідями на соціальні потреби, що посилює вплив формально-догматичного методу. Взагалі, небезпека його гіперболізації завжди чатує на історика права. Формалізований характер розвитку правових норм, як і правових інститутів в цілому, а також державних структур при використанні у «чистому» вигляді формально-юридичного, порівняльно-правового та історико-юридичного методів спокушає досліджувати «життя і смерть» сукупності правових норм ізольовано від того розмаїття і багатобарвності, що і складає багатство соціального буття.

Соціальні виміри правових явищ рельєфно проступають саме завдяки проведеному історико-правових студій, коли значно помітнішими стають причинно-наслідкові зв'язки, доцільність прийняття і ефективність реалізації того чи іншого нормативно-правового акта. Дослідження правових феноменів у їх взаємозв'язку, при збереженні сутнісної єдності правових явищ та державних інститутів в історичному вимірі дає багатий матеріал для узагальнень щодо оцінки соціальної ефективності окремих правових норм, інститутів та галузей права, ролі права в суспільному житті. Його взаємодії з такими сферами, як економіка, політика, культура тощо.

Схвалятим є повернення до наукового доробку другої половини XIX – початку XX ст. Цінність досліджень цієї доби, проведених переважно російськими правознавцями, серед яких були такі фахівці, як М.В. Владимирський-Буданов, М.М. Коркунов, О.Д. Градовський, М.І. Лазаревський та багато інших, окрім глибини і детальності суджень, поєднання теоретичних студій з узагальненням історичного матеріалу, полягає у тому, що вони були сучасниками епохи перебування українських земель в складі Російської імперії, а підтак їх роботи мають не лише історіографічне, а й певне джерелознавче значення.

Разом з тим, обмеження винятково юридичною шаринною, наслідування методологічних підходів класиків німецького правознавства, зокрема таких, як Г.Селінек, котрий наголошував, що держава як соціальний

інститут в універсальному розумінні, поза правовою сферою має бути виключена з кола наукових інтересів правознавця [2, с.38-39], істотно впливали на ці роботи. Варго згадати, що і сьогодні, поруч з використанням сучасних загальнонаукових методів історико-правового дослідження – таких, як структурний, системний, синергетичний, історико-генетичний та інші, позитивні результати дає і застосування соціологічного методу, пошуку відображення суспільних реалій в нормах права і навпаки, відповідності останніх потребам і тенденціям загального соціального розвитку.

Недарма «батько» соціології О.Конт називав створену ним галузь знання «науковою історією» [Див.: 3], котра пізніше, відокремившись і набувши самостійного статусу, все ж таки зберегла органічну єдність з історією, у тому числі і з історією держави та права (внаслідок іманентної належності права до царини соціального регулювання).

Прикладом невідповідності правових норм соціальним реаліям щодо аналізованого періоду вітчизняної історії держави та права можуть слугувати заповідні урядом царської Росії в 90-х рр. XIX ст. т. зв. контрреформи. Досить чітко простежується намагання законодавця посилити в знов утворених нормах права свої консервативні прагнення, не усвідомлюючи при цьому соціальних реалій, викликаних новою економічною дійсністю, активним розвитком ринкових відносин та пов'язаною з нею потужною тенденцією до лібералізації суспільного життя. Так, земська (1890 р.) і міська (1892 р.) контрреформи були покликані консервувати феодальні пережитки у місцевому самоврядуванні, змішати станові «пересторожки», що під тиском об'єктивних чинників руйнувались, подолати суспільну тенденцію до активізації громадськості, проявів ліберально-демократичної (національно-визвольного, а також революційного (забираленого в соціалістичні ідеї) рухів. Нові Земське та Міське положення обмежували компетенцію органів місцевого самоврядування, встановлювали дріб'язкову опіку над ними з боку губерньської адміністрації (покликану забезпечувати нагляд не лише за законністю, а й за доцільністю їх дій, що давало простір для формально правомірної адміністративної сваволі). Істотно звужувалось і коло виборців, що, безумовно, надавало більш реакційного характеру виборчому законодавству.

Творчі новик Положень прагнули посилити роль дворянства в органах місцевого самоврядування, вбачаючи в ньому основну соціальну опору самодержавства. При цьому питома вага дворян в земських та міських органах дійсно зросла, однак у губерньських центрах та великих містах це не призвело до підвищення лояльності органів місцевого самоврядування до царату. Станові обмеження вже були настільки анахронічними в нових соціальних умовах, що практично не відповідали реаліям суспільного життя. Як наслідок, крила в органах місцевого самоврядування посіли найбільш активні представники дворянства, передусім репрезентанти ліберальних інтелігентських кіл. До муніципальних зібрань потрапляли навіть політики відверто радикального спрямування. Красномовним прикладом може слугувати обрання в 1910 р. до складу Харківської міської думи такого відомого діяча українського національного руху, одного з фундаторів націоналізму, як М.І. Міхновський.

Не дивно, що більшість міських і земських діячів в українських губерніях під час драматичних подій 1905 р. (принаймні, до проголошення Маніфесту 17 жовтня [4, с.90-91]) були не на боці уряду, вони ж зуміли в лютому-березні 1917 р. безкровно перебрати на себе місцеву владу після повалення самодержавства, забезпечивши на деякий час відносну суспільну стабільність.

Важливим є й питання про застосовність загальних методологій історичного дослідження щодо історико-правових студій. На перший погляд видається, що окремі методи, особливо пов'язані з моментами світоглядного, ментального, оціночного характеру, тут не спрацьовують.

Недарма після періоду різко критичного і негативного ставлення частини вітчизняних істориків до методу діалектичного й історичного матеріалізму в перші роки незалежності України (думаємо, що якраз вітчизняна історико-правова наука більш-менш швидко уникала цих крайнощів), він самою дослідницькою практикою був реабілітований. Після очищення від догматизму та ідеологічних нашарувань цей методологічний підхід продовжує демонструвати свою неабияку евристичну силу, даючи можливість оцінювати правові факти і явища у конкретному історичному контексті, використовувати потужний потенціал діалектичної логіки для з'ясування глибинних механізмів правових процесів у історичному вимірі.

Думається, що в конкретних випадках для розв'язання окремих, в першу чергу локальних, дослідницьких завдань при історико-правових студіях застосовними є переважна більшість методів історичного дослідження. Як приклад, наведемо одну з домінуючих методологічних парадигм ХХ ст. – французьку т. зв. школу «Анналів». Розробка аспектів і напрямів її застосовності для історико-правових студій ще чекає на свого дослідника.

Школа «Анналів» зробила рішучий крок у подоланні обмеженості позитивістських підходів, використавши доробок марксизму та неокантіанства. Предметом історії, у розумінні фундаторів школи М.Блока та Л.Февра, є суспільство у всій його повноті, взаємозв'язку складників і компонентів. Історія розумілась тут не як препарована сукупність фактів, а єдиний взаємопроникаючий своїми струменями потік. Відповідаючи, на відміну від позитивістів, не на питання «як?», а на питання «чому?», «аналісти» навчалися і навчали «шукати людину» як серцевину історичного процесу, відшукувати не лише причинно-наслідковий зв'язок як прояв об'єктивних тенденцій, а й мотиви особистого, ментального, етнічного характеру.

На місці історії-опису, традиційної для позитивістського підходу, приходила історія-проблема. Зауважуючи, що для історика держави і права наслідки позитивістського впливу певною мірою пом'якшені обов'язковим зверненням до потужного і вимагаючого багатовимірного підходу інструментарію порівняльного правознавства, усє-таки зазначаємо, що використання методології школи «Анналів» дає можливість не лише знайти безліч нових причинно-наслідкових зв'язків, а й запобігти непрялому (в силу, найперше, суб'єктивізму власного сучасного світосприймання) тлумаченню й розумінню джерел права.

Якщо не «заціклюватися» на цих методах, можна збагатити свій науковий інструментарій і засобами критичного використання «усвідомленого» структуралізму. Працюючи над джерелом права, історик має удало і продуктивно сформулювати свої запитання, з якими він до цього правового акта звертається. Для цього, в міру необхідності, історик права мусить розпочинати науковий діалог з економікою, соціологією, психологією, лінгвістикою, етнологією тощо. Такий підхід дає можливість реконструювати історичний процес, по-новому працювати з джерелами [5, с.124-126].

Наведемо приклад безпосередньо з історії періоду входження українських земель до складу Російської та Австро-Угорської імперій, до того ж пов'язаний з історико-правовою проблематикою. Законодавство Російської імперії відзначалося в різних галузях вибітковою запутаністю, громіздкістю, а інколи й суперечливістю. До кінця розібратись у його тонкощах можливо, лише усвідомивши особливості ціннісних орієнтацій, правової культури у першу чергу тих, хто готував проекти цих документів. Слід обов'язково пам'ятати, що чіткого, на рівні сучасних підходів, поділу права на галузі в той час не існувало, окрім того, самий зміст галузей дещо відрізнявся від теперішнього. Дослідження правових уявлень про зміст тієї чи іншої галузі, елементів юридичної психології стають в нагоді при розв'язанні окремих конкретних історико-правових проблем.

Так, саме вказаним пояснюється поєднання в тексті одного законодавчого акта норм матеріального та процесуального права. Як приклад, в одному з наймасивніших законодавчих актів Російської імперії – Статуті про акцизні збори – зібрані норми й податкового права, і господарського, і цивільного (право власності). У цьому ж акті були вміщені й норми щодо кримінальної та адміністративної відповідальності за порушення законодавства про вироблення та продаж алкогольних напоїв [6].

В добрій нагоді досліднику історії держави та права України XIX – початку XX ст. стане, на нашу думку, застосування загальноісторичних методів школи «Анналів» і при дослідженні правозастосовчої практики, прийняття конкретних адміністративних рішень тощо.

Варто зауважити, що при визначенні методологічних основ історико-правового дослідження, формуваних на їх підставі цілісної картини, пов'язаної з тим чи іншим сюжетом з історії держави і права України, зокрема часів її входження до складу Російської та Австро-Угорської імперій, слід враховувати і ті певні методологічні переваги, котрі історико-правова наука має порівняно з цивільною історією. Йдеться про те, що вона корнюється і успішно втілює в конкретику дослідницької роботи досягнення правознавства, зокрема, вираженість і відточеність дефініцій, розробленість і однозначність категорійного апарату. Загальна історія значною мірою страждає (і це не секрет для дослідників, котрі не перебувають в полоні ідеалізації власного наукового фаху) недосконалістю понятійного апарату. Можна цілком погодитись з М.А. Баргом, котрий стверджував: «Понятійний апарат історичної науки дійсно застиг на рівні загальнонаукових уявлень кінця минулого, початку минулого століття... В арсеналі понять наука справжній «Вавилон», існує дуже мало термінів,

змет яких не викликає суперечок серед істориків, якщо навіть вони стоять на однакових позиціях» [7, с.23].

З часу, коли відомий радянський історіософ написав ці рядки, минуло вже більш ніж тридцять років. За цей проміжок дійсно багато що змінилось, стався певний «історіографічний бум» другої половини 80-х початку 90-х років. Потік різноманітних і різновартісних у науковому відношенні методологічних підходів щодо дослідження минулого призвів до заміни монопоної діалектичного і історичного матеріалізму справжнім методологічним розмаїттям. Однак, при цьому важко сказати, що в понятійно-категорійному апараті в ці роки «настало прояснення».

У той же час багаторічний, якщо не багатомісячний досвід теорії права, інших галузей юридичної науки створив для істориків права міцну опору, аби запобігти вказаним недолікам. Це змушує їх певною мірою інстинктивно дистанціюватись від своїх колег – цивільних істориків. Тут, на нашу думку, важливо не вилити разом з водою і дитину.

Зберігаючи ці цілком справедливі переваги, котрі надаються фундаментом юриспруденції, історики права у той же час мають можливість в повній мірі користуватись доробком цивільних істориків. Вже сьогодні є чимало прикладів того, як таке поєднання дає плідні наукові наслідки.

Красномовною ілюстрацією тут може слугувати, скажімо, використання в історико-юридичних дослідженнях для реконструкції реальних процесів минулого здобутків такого оригінального жанру, як історична біографістика. Науковому пошуку щодо персоналій діячів, котрі відіграли особливу роль у вітчизняній історії держави та права поки що не приділяється належна увага, особливо щодо періоду входження українських земель до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Якщо стосовно більш пізніх періодів вітчизняної історії маємо досить ґрунтовні й вельми удачі сироби створення біографічних праць (наприклад, робота В.Ф. Веретюка та Т.С. Овстенко, присвячена діячам Української Центральної Ради [8], книга Ю. Шаловала, В. Пристайка та В. Золотарьова про керівників спецслужб в Україні доби між світовими війнами [9] та ін.), то саме дореволюційна доба розроблена головним чином в томах унікальної серії «Харківський біографічний словник», започаткованої 1996 р.

Першою роботою тут стала книга «Губернатори та генерал-губернатори» С.І. Посохова та О.П. Ярмиша [10], котра певною мірою визначила побудову й загальні методологічні підходи й щодо наступних випусків серії. Кожен том серії, а більшість з них мають саме історико-правове забарвлення [Більш детально див.: 11], починається ґрунтовним історико-правовим нарисом, котрий фактично виступає як самостійне наукове дослідження. Вже перший том серії відзначався наявністю великого допоміжного довідкового апарату, що, безумовно, збагатив роботу. Рівень наукового узагальнення, постійний зв'язок з контекстом історичного процесу, можливість «поглянути з відстані» в часі порівняно з біографістикою дореволюційної доби, стали своєрідною «візитною картою» серії. Традиції першого тому досить влідно продовжили книги, присвячені міським головам Харкова за всю його історію [12], козаській старшині Харківського полку другої половини XVII – початку XVIII ст. [13].

попечителям Харківського навчального округу [14]. Наведемо кілька до-сить цікавих, як на нашу думку, прикладів. Працюючи над біографіями губернаторів або міських голів за весь період існування Харкова (у давню окремому випадку) і регіону, одержуєш можливість побачити, як трансформувалася певна ланка державної системи протягом століть.

З'являється унікальна нагода розгляду правової системи через діяльність конкретних особистостей кожної епохи, долі людей, вадлених владою, правом і обов'язком впроваджувати правові принципи в повсякденне життя. Саме вони, персонажі біографічних славників, уособлювали собою державу для тисяч її громадян. На часовому відрізку в сто, двісті років дуже чітко видно, як розвивалися держава і право не з формально-юридичної, а з реальної, соціальної сторони.

Методологічна база історико-правових досліджень мусить бути гнучкою й достатньо евристично потужною для розв'язання всіх підпроблем, на які шляхом логічного аналізу пропонується загальна, титульна проблема дослідження. Дуже важливим є поєднання дослідником власного глибокого розуміння того чи іншого наукового методу та вміння виважено сформулювати методологічну базу свого дослідження.

Тут на науковця чатує небезпека «впасти» в еkleктизм, заплутатись в лабіринті «різнокаліберних» методів, рухатись від джерела не до відтворення об'єктивного історичного процесу, а в бік авторських концептуальних побудов, які можуть бути стрункими й цікавими, але надто далекими від істини.

Методологічну базу дослідник обирає сам, на власний розсуд, і тільки готовий продукт його інтелектуальної праці – монографія чи дисертація – дає можливість судити про успішність цього вибору. Позитивним, на нашу думку, видається відмова від моністичного підходу до формування методологічної бази. У випадку ж використання більш ніж однієї методологічної системи, запобігти еkleктизму можна, зокрема, на шляху звернення до вже згадуваної нами концепції філософського діалогу.

Проблема методологічної бази існує й існуватиме, допоки продовжиться буття науки як галузі людської діяльності. На рішучі прориви, на ввроблення «єдино правильної» методології тут розраховувати не доводиться, та це й тільки на шкоду самій науці (як і будь-яка монополія). Ми сьогодні спостерігаємо позитивний процес кристалізації нових методологій. Настає своєрідний момент істини. Після захоплення тією великою кількістю різноманітних методологічних підходів, які були раніше тавровані як буржуазні, рішучого відкидання колишньої «єдино правильної» марксистської методології, «метання» від концепції до концепції наші історики певною мірою втамували методологічну спрагу і у більшості своїй обшили експериментаторство, зупинившись на порівняно невеликій кількості ефективних методів. Гадаємо, цей процес має позитивну тенденцію і призведе до подальшого вдосконалення методологічної бази вітчизняних історико-правових досліджень.

Список літератури: 1. Усенко І.Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень //Правова держава: Ювілейний щорічник наук, праць. Вип.10. К., 1999. 2. Еллінек Г. Право сучасного суспільства. Обіче

учени: о государстве. Изд. 2-е. СПб., 1908. 3. Вайнштейн О.И. Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX-XX вв. Л., 1979. 4. Об усовершенствовании государственного порядка: Высоч. Манифест от 17 окт. 1905 г. // Государственная дума в России: Сб. док. и материалов. М., 1957. 5. Споры о главном: Дискуссия о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». М., 1993. 6. Устав об акцизных сборах // Свод законов Российской империи. Изд. 1893 г. Т. 5, отд. 3. 7. Барг М.А. О некоторых предпосылках формализации исторического исследования. // Проблемы всеобщей истории. Казань, 1967. 8. Веретек В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради: Бюгр. довід. К., 1998. 9. Шаловал Ю.І. та ін. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997. 10. Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. Х., 1996. 11. Ярмиш О.Н., Головки О.М. Вітчизняна історія держави і права у державі особистостей // Весы Фемиды. 1999. №1. С.67-70. 12. Ярмыш А.Н. и др. Во главе города: Руководители Харьковского городского самоуправления. Х., 1999. 13. Масійчук В.А. Козацька старшина Харківського слобідського полку. Х., 1999. 14. Зайцев Б.П., Посохов С.И. Понечителі Харьковского учебного округа. Х., 2000.

Надійшла до редакції 28.12.01

О.М. Кривуля

ФІЛОСОФСЬКІ І ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНІ ОБРІИ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПРАВОВИХ ПОНЯТЬ

Однією з важливих галузей філософського знання ще з давніх часів постала філософія права, що є спробою філософської рефлексії стосовно права як соціального явища й теорії права. Призначення філософії права вбачається, зокрема, в проясненні основних правових понять через філософські або загальнокультурні універсали. Не претендуючи на якісь нові відкриття, а бажаючи може тільки поновити увагу до змісту деяких фундаментальних понять, зосередимось на таких вихідних поняттях як «право», «природне й позитивне право» та деяких інших, суміжних з ними.

За концентроване вираження сутності права можна вважати визначення поняття права, зробити яке виявляється непросто. Право є тою реальністю, що стосується всіх і кожного. Жити в суспільстві і знаходитись тим самим у сидловому полі права є одне й те ж, бо нині стосунки між людьми завжди постають у правовій оболонці. Та чи достатньо одного факту повсюдності права, щоб кожен мейкканець світу права міг би автоматично дати відповідь на питання про його сутність? Можна впевнено відповісти, що ні. Виродовж XIX й XX ст. нарождувались спроби дістатися сутності права й далідарно виразити його у понятті. Оглянути всю літературу з цього питання, мабуть, вже неможливо нікому, тому звернемось до найбільш поширених точок зору на сутність права з тим, щоб потім дійти до більш-менш прийняттого й розуміння.

Спочатку вдамося до вихідних міркувань навколо таких простих питань: Які явища соціальної дійсності ми звично пов'язуємо з правом? Де право твориться й існує? Простота цих питань підступна, вона нагадує простоту питань Сократа: людина з вулиці, вживаючи слова «мужність», «красота», «благо», «справедливість», переконана в знанні їх смислів,